

Дубасенюк О.А. Наукові підходи до освіти дорослих // Теорія і практика професійної майстерності в умовах цілежиттєвого навчання: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во Рута, 2016. – С. 155-167.

Дубасенюк О.А.

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

В умовах ціложиттєвого навчання актуалізується проблема освіти дорослих. У теорії та практиці професійної освіти накопичено значний прогресивний досвід, виявлено та проаналізовано провідні тенденції у цій сфері. Обґрунтовано сучасні наукові підходи та парадигми, які можуть стати основою модернізації освіти дорослих [2].

Проте сучасна складна соціально-економічна ситуація потребує подальшої розробки теоретико-методологічних та концептуальних засад освіти дорослих, об'єднання зусиль представників різних наук про людину і суспільство – філософів, педагогів, психологів, соціологів, економістів. Звідси необхідність міждисциплінарного підходу до розгляду питань освіти дорослих.

До стратегічних напрямів досліджуваної проблеми віднесено: розробка філософських засад освіти для ХХІ століття (І.А. Зязюн, Б. С. Гершунський), вивчення освіти дорослих у загальноцивілізаційному контексті (І. О. Колєснікова, Л. М. Лєсохіна, І. М. Литовченко, О. І. Огієнко, В. Г. Онушкін, Н.О. Тоскіна) [3; 5; 7]; обґрунтування теоретичних та методологічних засад освіти дорослих вітчизняними вченими (Л. Б. Лук'янова, С. П. Архипова, О. В. Аніщенко, Л. Є. Сігаєва, О. І. Щербак) [1; 10; 11; 12].

Побудова системи освіти дорослих має орієнтуватися на світові тенденції. Останні свідчать про те, що ні природні багатства, ні вигідне територіальне положення, ні досягнутий рівень соціально-економічного розвитку, а тільки людський чинник, його потенційні можливості в динамічному суспільстві будуть визначати рівень розвитку

тієї чи іншої держави. Окреслена проблема може бути вирішена шляхом докорінної зміни практики освіти дорослих, ураховуючи особливості традиційного і динамічного суспільства. Відповідно освіту можна розглядати з двох позицій: як відтворення культурно-історичного досвіду і як механізм розвитку.

Перша позиція відображає теоретичну (знаннєву) модель освіти, яка забезпечує трансляцію культурно-історичного досвіду між поколіннями. Її результатом є відтворення у людей знань, умінь і навичок, необхідних для реалізації існуючих у суспільстві функцій (культурних, соціальних, економічних тощо).

Друга – універсальна (здібнісна) постає механізмом розвитку суспільства, що реалізується через підготовку людей до інноваційної діяльності шляхом розвитку їх свідомості.

У цьому випадку освіта не тільки забезпечує присвоєння індивідами культурно-історичного досвіду, але й набуття ними здатності до засвоєння нових типів діяльності й відносин між людьми. Таке розуміння відповідає здібнісній моделі освіти, характерній для суспільства, що динамічно розвивається (Н. М. Кошель, Н. Г. Ничкало) [8; 11].

Відтак, актуальним постає завдання з аналізу наукових підходів до освіти дорослих та особливостей їх реалізації в процесі навчання.

У матеріалах ЮНЕСКО підкреслено головне завдання освіти дорослих – забезпечити людину комплексом знань і вмінь для активного творчого життя в сучасному суспільстві. Йдеться про розвиток людини впродовж усього життя як фахівця, громадянина, особистості, а відтак, і про неперервну освіту, яка супроводжує людину в різні періоди її життя.

«Неперервність, на думку С.П. Архіпової, передбачає таке входження дорослих в освітню діяльність, за якого вона здатна підвищити їх упевненість у завтрашньому дні, допомогти грамотно інтерпретувати життєві явища, сприяти консолідації людей на основі загальнолюдських цінностей, розвивати соціальну і професійну мобільність, тобто визначити для себе сенс життя, своє місце в соціумі, свій людський і громадянський обов'язок» [1, с. 4].

Наука як форма практично-духовної діяльності людей має на меті досягнення істини та відкриття об'єктивних законів (В. П. Андрущенко, С. У. Гончаренко, І. А. Зязюн, Г. П. Васянович, В. Г. Кремень, П. Ю. Саух, Д. В. Чернілевський). При цьому наука постає творчою діяльністю щодо отримання нового знання, а результатом цієї діяльності є сукупність знань, приведених у цілісну систему на основі певних принципів [4; 7].

Нині проблема дослідження ресурсів науки як форми суспільної свідомості щодо реалізації сучасних завдань у сфері освіти дорослих набуває особливої актуальності.

Серед найважливіших – завдання з обґрунтування наукових засад освіти дорослих. Андрагогіка – синтетична наука. Вона оперує загальнонауковими, філософськими, конкретно-науковими й специфічними поняттями і підходами.

Філософські поняття, якими користується андрагогіка, відображають найбільш загальні риси, закономірності та тенденції її розвитку. Загальнонаукові методологічні засади характеризують розвиток науки, процеси диференціації й інтеграції наукового знання. Вивчення теорії, проведення педагогічних досліджень у сфері андрагогіки, наукове обґрунтування практики неможливе без їхнього використання.

Важливу роль у процесі дослідження відіграє науковий підхід – певна позиція стосовно будь-якої проблеми / явища. Загалом підхід може розумітися як теоретичне або логічне підґрунтя розглянута проектування об'єкта; сукупність способів і прийомів здійснення діяльності на основі будь-якої ідеї або принципу (І.О. Колеснікова).

Складність, багатомірність педагогічної практики і рівень розвитку освіти дорослих дозволяє науковцям звертатися до різноманітних підходів як до таких, що вже утвердилися у науковій практиці, пройшли широку апробацію, так і до сучасних наукових підходів [3].

До загальнометодологічних наукових підходів, які визначають стратегічні напрями освіти дорослих на основі накопиченого соціального досвіду, слід віднести: цивілізаційний, історико-педагогічний, наративний,

парадигмальний, системний, синергетичний, інтегративний, амбівалентний.

Цивілізаційний підхід потребує врахування умов природи та організації середовища (суспільного, освітнього, групового, інформаційного та ін.) з метою ефективного й оптимального впливу його чинників на формування особистості суб'єктів освіти дорослих. Він також передбачає розгляд освітніх процесів як цивілізаційних явищ, тобто такий підхід дозволяє аналізувати педагогічну дійсність як прояв найбільш загальних чинників та детермінант розвитку людської цивілізації.

Загалом, окреслений підхід дає можливість дослідити використання законів та особливостей соціально-економічного, історичного розвитку людської цивілізації у сфері аналізу конкретної педагогічної проблематики, зокрема й в історико-педагогічному контексті вивчення процесу становлення педагогічної професії та особистісно-професійного розвитку педагога.

Цивілізаційний підхід сприяє формуванню наукової якості знань і наукового стилю мислення у суб'єктів освіти дорослих. В основі педагогічних і андрагогічних знань знаходяться процеси, що відбуваються на рівні макросвіту, тому більшість базових понять і об'єктів, що вивчаються, абстрактні. Останнє вимагає від дорослих учнів розвиненої уяви, наочно-образної та творчої розумової діяльності.

Вивчення андрагогічної теорії й педагогічних процесів передбачає зв'язок із іншими дисциплінами: філософією, психологією, екологією, етикою, історією тощо. Міжпредметний характер андрагогічного знання сприяє формуванню системного інтегрованого мислення.

У зв'язку з цим більшість досліджуваних об'єктів потребує багатостороннього розгляду в системі взаємовідносин з іншими об'єктами (принцип всебічності), що обумовлює розвиток системно-синергетичного бачення предметів. Освіта дорослих учнів має створювати цілісну картину світу, формувати науковий світогляд як узагальнюючий погляд на навколишній світ, що розвиває логіку і вміння мислити глобально [4; 6].

Історико-педагогічний підхід дозволяє аналізувати проблеми освіти дорослих у контексті її генези, сучасного

стану, закономірностей та тенденцій тощо. Для успішної розбудови освіти дорослих в Україні слід ураховувати результати теоретичних і практичних здобутків у сфері освіти дорослих у різних країнах, що підтверджують перспективність її застосування.

Маючи більш ніж сторічний досвід існування, освіта дорослих у ХХ столітті сформувалася як самостійна сфера освітніх послуг, було досягнуто певних успіхів у її організації та дослідженні.

Позитивний зарубіжний досвід освіти дорослих має особливе значення для України, оскільки держави мають спільні джерела й корені розвитку освітньої галузі взагалі та передумови для впровадження освіти дорослих зокрема. У контексті історико-педагогічного підходу особливого значення набувають наукові розвідки, предметом яких є вивчення питання становлення та розвитку освіти дорослих у зарубіжних країнах: Т. М. Десятова, І. А. Зязюна, В. І. Лугового, Н. Г. Ничкало, О. І. Огієнко, І. М. Литовченко, С. Ф. Русової, Л. Є. Сігаєвої, Г. Г. Філіпчука та інших. Серед російських учених висвітленням тенденцій освіти дорослих займаються С.Г. Вершловський, М.Т.Громкова, О.І. Добринська, С.І. Змеєв, О.І. Кукуєв, А.Є. Марон, Л.М. Лєсохіна, Н.П. Літвінова, Є.І. Огарьова, В.Г.Онушкіна, Є.П. Тонконогая та інші. На європейському рівні дослідження проблем освіти дорослих, як галузі наукових знань, представлено у роботах Р. Каффарела, А. Грейса, П.Джарвіса, М. Ноулза, А. Роджерса та інших.

Сьогодні освіта дорослих є ареною інтенсивного міжнародного співробітництва. У своєму дослідженні «Мислителі ХХ століття у сфері освіти дорослих» П. Джарвіс підкреслює, що освіта дорослих – це унікальна комбінація елементів знань різних мислителів, чиї праці є внеском у те, що ми називаємо «знання у сфері освіти дорослих». На його думку, саме освіта дорослих повинна в першу чергу навчати людей активності [9; 10].

Історико-педагогічна наука традиційно приділяє серйозну увагу відповідно до сучасних вимог формуванню та модернізації теоретико-методологічних засад освіти дорослих (Г.П. Васянович, А. П. Вовк, О.В. Сухомлинська,

С.Ф. Золотухіна, Т. М. Дзюба, С. В. Зінченко, В. Ф. Моргун, О. Г. Коваленко). Розвиток педагогічної практики породжував природне прагнення не тільки зрозуміти, що відбувалося у сфері освіти дорослих, але й осмислити цю практику в контексті тих чи інших історико-педагогічних явищ і обставин, вибудувати цілісну історико-педагогічну перспективу її розвитку.

З кінця XIX ст. і по теперішній час ученими-педагогами з різних методологічних, теоретичних та ідеологічних позицій досліджувалися різні аспекти історико-педагогічного знання щодо освіти дорослих.

Зусиллями представників різних поколінь учених тією чи іншою мірою обґрунтовано провідні методологічні підходи, питання організації дослідження, структурно-логічної побудови історії освіти дорослих, висвітлення та інтерпретації андрагогічних явищ і фактів, періодизації цього процесу, коректного вживання понять у контексті того чи іншого історичного періоду.

Наративний підхід (від англ. "оповідання") використовується у психологічних, філософських, історико-педагогічних, андрагогічних дослідженнях через застосування розгорнутого оповідання як способу розуміння й відображення історичних феноменів (О.В. Сухомлинська, О.А. Лавріненко).

Це, певною мірою, інформаційно надлишковий спосіб передачі наукових даних (характерний для природних мов), які потім мають отримати певну наукову інтерпретацію. Визначений підхід відображає суб'єктивну думку оповідача стосовно певних подій. Відтак, наратив, чи оповідь, якщо приймати ці поняття синонімічно, – це форма існування суб'єктивного (вимислу, оповідання особи) в об'єктивному історичному процесі й спробах об'єктивно (в наративному сенсі) його описати.

У процесі аналізу історії становлення освіти дорослих слід ураховувати такі характеристики наративного підходу, як-от: *ретроспективність* – аналіз подій минулого через їх проекцію на сучасність і на майбутнє; *перспективність* – залежність історичних оцінок від власної авторської позиції дослідника; *вибірковість* – добирання саме тієї інформації, яка б дозволяла

множинність інтерпретацій у сфері освіти дорослих на фоні певного культурного контексту; *специфічність* впливу андрагогічного знання на формування соціальної ідентичності минулого; *комунікативність* впливу на окреслене знання культурного дискурсу; *фіксована взаємозалежність* історичних інтерпретацій і соціальних умов, у межах яких вони є значущими, суттєвими з погляду дослідника.

Системний підхід представлений у наукових працях філософів (І.В. Блауберг, В.П. Кузьмін, В.М. Садовський, А.І. Уємов, Б.С. Українцев, І.Т. Фролов, Е.Г. Юдін), педагогів (В.М. Вакуленко, Н.В. Гузій, А.К. Маркова, О.М. Семенов, С.О. Сисоєва, Л.П. Сущенко та ін.)

Окреслений підхід дає змогу розглядати проблему освіти дорослих з урахуванням різноманітних впливових чинників. Він застосовується до аналізу освіти дорослих як множини взаємопов'язаних елементів, об'єднаних спільністю функцій та мети, єдністю управління та функціонування.

Системний підхід дає можливість виявити компоненти та системоутворювальні зв'язки комплексної проблеми освіти дорослих, визначити головні детермінуючі чинники та елементи цього процесу.

Сутність системного підходу до освіти дорослих полягає в тому, що такі відносно самостійні компоненти, як особистість дорослого учня, процес його саморозвитку, мають розглядатися в їхньому взаємозв'язку та динаміці.

Такий підхід дозволяє виявити інтегративні системні властивості та якісні характеристики об'єкта, що досліджується.

Тобто вивчення педагогічних закономірностей освіти дорослих відбувається на основі розроблення цілісної інтегративної моделі, що вивчає системи об'єктів та дозволяє виокремити різноманітні сутнісні функції, елементи, компоненти, їхні зв'язки й відношення, системоутворювальні чинники й провідні умови функціонування різноманітних андрагогічних систем у їх статичному й динамічному аспектах.

Парадигмальний підхід використовує для пояснення багатоманітної педагогічної реальності загальнонаукове

поняття «парадигма» від грецького *paradeigma* – приклад, зразок) у якості прийнятого мислительного або діяльнісного зразка, що характеризує приналежність об'єкта, явища, процесу до певної гносеологічної (пізнавальної) або онтологічної (буттєвої) моделі.

Отже, освіта дорослих може розглядатися у руслі гуманітарної, технократичної парадигми і парадигми традиції (І.О. Колєснікова); в системі «знаннєвої» й «особистісно-орієнтовної» парадигм; у парадигмальних границях «школи навчання», «школи праці», «школи творчості» (Г.Б. Корнєтов, М.В. Богуславський).

Синергетичний підхід дозволяє виявити компоненти та системотвірній функціональні зв'язки педагогічних систем освіти дорослих, процесів та аналізувати здатність учасників освітнього процесу до самоорганізації, активного творчого конструювання своєї багатоваріантної діяльності.

Методологія синергетики передбачає розгляд цілісності структури особистості суб'єктів навчально-виховної діяльності як сукупності стійких властивостей і змінних ситуацій особистісно-професійного розвитку дорослої людини (у працях філософів – В.П. Бранського, С.Д. Пожарського, І. Пригожина, Г. Хакена, В.Г. Кременя, Г. Рузавіна та ін.; педагогів і психологів – В.І. Аршинова, В.Г. Буданова, О.В. Вознюка та ін.). За допомогою синергетики можна пояснити розвиток освіти дорослих у вигляді педагогічної системи як складного нелінійного утворення, що розвивається з хаосу, оскільки розвиток освітніх процесів відповідає синергетичним характеристикам.

Синергетика має на меті пізнання загальних принципів самоорганізації систем різної природи – від фізичних до соціальних, наділених певними властивостями: відкритістю, нелінійністю, здатністю до посилення випадкових флуктуацій. Предмет синергетики – прямий і зворотний перехід системи від стабільності до нестабільності, від хаосу до порядку, від руйнування до творення.

Освіта дорослих постає як система з життєвим циклом від однієї точки біфуркації (критичний момент

невизначеності майбутнього розвитку, точка розгалуження можливих шляхів еволюції системи) до іншої.

Для педагогічної системи освіти дорослих синергетизм – це процес взаємодії двох суміжних, взаємозв'язаних систем (наприклад, викладання – навчання; освіта – самоосвіта; виховання – самовиховання), що веде до новоутворень, підвищення енергетичного та творчого потенціалу системи, що саморозвивається, і перехід від розвитку до саморозвитку [7].

Інтегративний підхід забезпечує реалізацію у процесі освіти дорослих принципу інтегральності знань (у тому числі у площині їх міждисциплінарності), педагогічних систем, цілей освіти тощо. Інтеграція може бути розглянута як механізм, що забезпечує приведення у відповідність індивідуального рівня мислення і рівня розвитку сукупної свідомості людства, що визначається поняттям "ноосфера".

Суть принципу педагогічної інтеграції полягає у розумінні умовності суворої диференціації природничого і гуманітарного знання на окремі освітні галузі, прагнення до створення синтетичних, інтегрованих систем знань, що дають суб'єктам освітнього процесу уявлення про цілісну картину світу.

Цей підхід реалізує принцип взаємодоповнюваності природничонаукової методичної традиції й гуманітарних способів пізнання. Останнє дозволяє реалізувати інтеграцію як спосіб і процес формування багатовимірної поліфонічної картини світу, заснованої на поєднанні різних способів і форм осягнення дійсності; це також процес і результат становлення цілісності (холізму) – єдиної якості на основі багатьох інших якостей; принцип здійснення освітнього процесу, заснований на взаємному доповненні, комплементарності різних форм пізнання та засвоєння дійсності [4].

Амбівалентний підхід у педагогіці виник унаслідок зустрічі полярних феноменів педагогічної практики (колективу та індивідуальності, хаосу і порядку, свободи і відповідальності, диференціації й інтеграції тощо) і філософсько-психологічного поняття "амбівалентність" як здатності людини осмислювати будь-яке явище через дуальну опозицію – з двох протилежних сторін, які

суперечать одна одній та взаємно виключають одна одну, що дозволяє досягти цілісного статусу мислення через взаємну зміну, доповнення протилежностей, їх взаємопроникнення, постійного "переплавлення" смислу через кожний з протилежних полюсів (С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, О.В. Вознюк).

У руслі цього підходу педагогічні явища і процеси розглядаються на основі врахування їх суперечливих сторін, які, на перший погляд, взаємовиключні. Наприклад, амбівалентний підхід може бути застосований при вивченні групи й особистості, свободи і відповідальності, диференціації та інтеграції.

Як правило, педагогам притаманна абсолютизація однієї із дуальних характеристик: у навчальному процесі має бути тільки порядок, а хаос уже негативна характеристика; якщо вільне виховання, то не може бути ніякого примусу. Якщо розвиток індивідуальності, то поза групою. Подібний підхід не тільки не відповідає реальності, але й значно збіднює сенс і зміст освіти дорослих. Тому дорослі учні мають усвідомити сутність амбівалентного підходу з метою досягнення успіхів у подальшій професійній діяльності [7].

Акмеологічний підхід постає як стратегічний орієнтир, що спрямовує освіту дорослих на акмеологічну (творчо-вершинну, самоактуалізаційну, самореалізаційну) якість особистісного та професійного становлення людини, тобто на досягнення вершин у фізичному, духовно-моральному й професійному розвитку.

Отже, акмеологія – наука, що вивчає розвиток людини на ступені дорослості, досягнення нею вершин у розвитку її як природної істоти (індивіда), особистості й суб'єкта діяльності (головним чином професійної). На основі такого підходу можливе вивчення життєвих обставин і умов особистості, що сприяють на кожній віковій сходинці виходу на ті чи інші вершини, типові для конкретного віку. Акмеологічний підхід до розгляду проблеми освіти дорослих розробляється у наукових працях О.О. Бодальова, А.О. Деркача, Н.В. Кузьміної, В.М. Максимової, С.Д. Пожарського, В.М.Гладкової, В.П. Панасюка та ін.

Акмеологічний підхід відкриває можливості для виявлення рівня професіоналізму як одного з показників ефективного самовдосконалення та фундаментальної категорії акмеології. Особистісно-професійний розвиток фахівця зорієнтований на високий рівень професіоналізму і професійних досягнень, який здійснюється за допомогою освіти й виховання та саморозвитку в процесі професійної діяльності й професійної взаємодії.

Саморозвиток дорослого учня як фахівця відбувається під впливом професійної діяльності, й водночас в процесі освіти спостерігається підвищення рівня самосвідомості, самопізнання, свідоме володіння прийомами самоосвіти та самовиховання на основі продуктивної позитивної „Я”-концепції, що характеризується рухом від „Я”-реального до „Я”-ідеального та усвідомленим керуванням розвитком „Я” на основі самоспостереження, рефлексії, саморегуляції.

Відтак, визначений підхід дозволяє проектувати етапи професійно-особистісного просування дорослої людини від однієї акме-вершини до іншої [5].

Відтак, упровадження загальнометодологічних підходів до освіти дорослих дає можливість проаналізувати закони та особливості соціально-економічного, історичного розвитку людської цивілізації у сфері аналізу конкретної андрагогічної проблематики, дослідити генезу освіти дорослих з метою враховування результатів теоретичних і практичних здобутків у цій галузі у різних країнах, що підтверджують перспективність її застосування.

У контексті *історико-педагогічного підходу* зусиллями представників різних поколінь учених обґрунтовано провідні методологічні підходи, питання організації дослідження, структурно-логічної побудови історії освіти дорослих, висвітлення та інтерпретації андрагогічних явищ і фактів, періодизації цього процесу.

За допомогою *наративного підходу* здійснюється наукова інтерпретація андрагогічних знань, з урахуванням таких характеристик, як ретроспективність; перспективність; вибірковість, специфічність, комунікативність впливу на окреслене знання культурного дискурсу; взаємозалежність історичних інтерпретацій і соціальних умов.

Парадигмальний підхід характеризує приналежність об'єкта, явища, процесу до певної гносеологічної або онтологічної моделі.

Системний підхід дає можливість виявити компоненти та системоутворювальні зв'язки комплексної проблеми освіти дорослих, визначити головні детермінуючі чинники та елементи цього процесу.

Методологія синергетики передбачає розгляд цілісності структури особистості суб'єктів освіти як сукупності стійких властивостей і змінних ситуацій особистісно-професійного розвитку дорослої людини.

Інтегративний підхід реалізує принцип взаємодоповнюваності природничо-наукової методичної традиції й гуманітарних способів пізнання.

Амбівалентний підхід дає можливість дорослій людині осмислювати будь-яке явище через дуальну опозицію – з двох протилежних сторін, які суперечать одна одній та взаємно виключають одна одну, що дозволяє досягти цілісного статусу мислення через взаємну зміну.

Акмеологічний підхід постає як стратегічний орієнтир, що спрямовує освіту дорослих на акмеологічну (творчо-вершинну, самоактуалізаційну, самореалізаційну) якість особистісного та професійного становлення дорослої людини.

Таким чином, загальнометодологічні підходи передбачають розгляд освіти дорослих як цілісного цивілізаційного, гносеологічного феномену в процесі її історичного становлення і розвитку на основі сучасних освітніх парадигм через суперечливі позиції та спрямованість дорослої людини на досягнення акмевершин у її особистісному та професійному становленні.

Подальша розробка і впровадження теоретико-методологічних засад, зокрема наукових підходів, постає основою модернізації освіти дорослих.

Література

1. Архипова С.П. Основи андрагогіки: навч. посібник / Архипова С.П. – Черкаси, 2002. – 92 с.
2. Дубасенюк О.А. Професійно-педагогічна освіта: методологія, теорія, практика : монографія / О.А. Дубасенюк. – Т. 1. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 400 с.
3. Колесникова И. А. Основы андрагогики: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. 031000 / [И. А. Колесникова, А. Е. Марон, Е.П. Тонконогая и др.]. – М. : Академия, 2003. – 238 с.
4. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
5. Кузьмина Н.В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. – 144 с.
6. Лесохина Л.Н. Образование взрослых в общецивилизационном контексте // Образование взрослых: теория и практика. Вып. 1 / под ред. В.Г. Онушкина, Н.А. Тоскиной и др. – СПб.: Институт образования взрослых, 1995. – С.14-21.
7. Методологія наукової діяльності : навч. посібник / [Д. В. Чернілевський, О. Є. Антонова, Л. В. Барановська, О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк та ін. ; за ред. проф. Д. В. Чернілевського]. – [2-ге вид., допов.]. – Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.
8. Модельная программа подготовки андрагогов : учеб.-метод. пособие / Н.Н. Кошель [и др.]; под ред. канд. пед. наук Н.Н. Кошель. – Минск : АПО, 2011. – 314 с.
9. Огієнко О.І. Андрагогічна модель навчання: американський контекст : монографія / О.І. Огієнко, І.М. Литовченко. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 234 с.
10. Освіта дорослих: теоретичні і методологічні засади: [монографія] / авт. кол. Л.Б. Лук'янова, Л.Є. Сігаєва, О.В. Аніщенко та ін. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 272 с.
11. Професійне навчання дорослого населення: теоретико-методологічні засади: [монографія] / [авт. кол.: Ничкало Н. Г., Радкевич В. О., Щербак О. І. та ін.]. – К.: ІПООД, 2013. – 200 с.
12. Сігаєва Л. Є. Андрагогіка в професійному навчанні: метод. рекомендації / Лариса Євгеніївна Сігаєва. – К.: ПП «ЕКМО», 2003. – 48 с.